

Janáček, Leos (1854-1928)

Tjeckisk tonsättare.

Liksom Smetana och Dvorák grundade Janáček sin musik på tjeckisk folkmusik. Hans tonspråk, som med åren utvecklades i starkt radikal riktning, bygger på den talade tjeckiskans rytm och satsmelodi. Hans intresse för Mährens folkmusik kan sägas likna Dvoráks sympati för Böhmens. Han var också mycket förtjust Dvoráks musik; Smetanas tyckte han inte om. Typisk för Janáceks musikstil, såsom den utvecklades i expressionistisk riktning efter de första årens romantikpåverkan, är korta, kraftfulla motiv, som ofta upprepas flera gånger.

Det är påfallande hur lite av Janáceks tidiga musik, som är allmänt spelad. Först 1904 skrev han det verk, som skulle göra honom internationellt uppmärksam, operan *Jenufa*, men berömmelsen lät vänta på sig till efter premiären i Prag 1916. Kanske är det också som operakompositör, som Janáček haft sina största framgångar. Bland dessa kan förutom *Jenufa* (1904) nämnas *Káta Kabanová* (1921), *Den listiga lilla räv* (1922-23), *Testamentet* (Affären Makropoulos, 1923-25) och *Den dödes hus* (1925-28). Längre bort kan man stilmässigt knappast komma från den i Europa samtidigt blomstrande verismen. Även om Janáček själv huvudsakligen betraktade sig som tonsättare av operor och vokalverk – hans *Glagolitisk mässa* är tveklöst ett av 1900-talets mäktigaste körverk – har han även skrivit många orkesterverk. Berömda sådana är *Taras Bulba* och *Sinfonietta*. Även kammarmusikalkarna kan glädja sig åt bl.a. en violinsonat och de två stråkkvartetterna, *Kreutzer*sonaten och *Intima brev*.

Sonat för violin och piano

1. *Con moto* 2. *Ballada: Con moto* 2. *Allegretto* 4. *Adagio*
1914, 1921

Janáček skrev på 1880-talet två violinsonater, som dock aldrig publicerades. Denna, den tredje, tillkom under åren 1914 (sats 2 och 4) och 1921. Det är ett synnerligen passionerat och lidelsefyllt stycke musik, som mycket väl hade kunnat ligga till grund för ett svartsjukedrama à la Tolstojs *Kreutzer*sonat¹, särskilt den första satsen. Kännare av Janáceks operor hör i denna sats tydliga anknytningar till tonspråket i *Káta Kabanová*.

Efter en kort kadensliknande inledning i violinen, följer huvudtemat i första satsen, *Con moto* (rörligt). Det är ett för Janáček ovanligt brett och sjungande tema:

De sex första tonernas rytm kommer igen i nästa avsnitt i huvudgruppen. Det är pianot som till violinens pizzicatoaccenter spelar:

När det är dags för sidotemat blir tempot lugnare, *Meno mosso*. Det inleds i pianot och har i början stora likheter med huvudtemats första toner.

¹ Se Beethoven, Violinsonat op. 47, *Kreutzer*sonaten och Janáček, Stråkkvartett nr 1, *Kreutzer*sonaten.

I slutet av expositionen hörs i pianot med svar i violinen följande fras, som blir viktig i genomföringen.

(I partituret är notexemplet ovan noterat en ton lägre och med varje ton försedd med #-tecken.) Om man tycker att frasen låter bekant kan det bero på att den visar stor likhet med de sex tonerna i notexempel 2. På gammalt wienklassicistiskt manér ska expositionen repriseras. Det är intressant att Janáček, en av modernismens centralgestalter eller i alla fall föregångare, fortfarande tycker att det går att gjuta ett konstverk i denna 150-åriga lägel. I genomföringen dominerar 6-tonsfiguren i den variant som violinen spelar i notexemplet ovan, men även i följande skepnad med förlängda notvärden på de tre första tonerna:

Återtagningen följer klassiskt mönster. En coda byggd kring 6-tonsfrasen avslutar.

Janáček är knappast känd för insmickrande melodier. Men det anses tydligen vara tillåtet, även för en tonsättare med ett kärvt tonspråk, att ta ut de romantiska svängarna en aning mer än normalt i en violinsonat. Och i sats 2, *Ballada, Con moto*, bjuder han t.o.m. på två smäktande melodier. Satsen är byggd kring dessa två melodier, som alternerar med varandra i mönstret ABABA. De presenteras båda i fiolen. Den första är:

Den andra har en utformning som garanterat får den västerländske lyssnaren att omedelbart tycka att det är en vacker melodi.

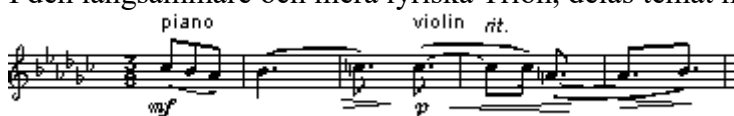

(I partituret är temat ovan noterat en ton högre med återställnings- och b-tecken.)

Den tredje satsen, som är mycket kort, har scherzokaraktär och beteckningen *Allergretto*. Den är tredelad, ABA. A-temat, presenterat i pianot, har tydlig folkloristisk karaktär. Intressant är violinens expressiva och nästan glissandoliknande inpass:

I den långsammare och mera lyriska Trion, delas temat mellan de två instrumenten:

Trion leder vidare till en fjärde bred, lyrisk och nästan trånande melodi, som så småningom går över i A-delens återkomst.

T.o.m. sista satsen är i huvudsak lyrisk, även om det här också smyger sig in oroliga och mörka inpass i violinen. Huvudtemat, som dominerar satsen nästan fullständigt, inleds i *Adagio*:

Violinens inpass, som liksom temat upptar stor plats i satsen, skapar i kontrast till de mjuka tonerna i pianot en nästan olycksbådande stämning. Som sidotema kan väl nästa tema betraktas. Det är hela sonatens mest älskliga melodi, men den kommer inte tillbaka, om man avstår från partiturets påbud att ta expositionen i repris.

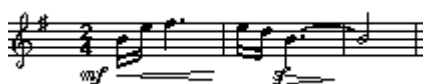
Genomföringen stegras i intensitet och avslutas med ett avsnitt i fortissimo, betecknat *Maestoso*. I den korta återtagningen är sidotemat struket, vilket känns naturligt med tanke på avslutningens betoning av det mörka i satsen.

Stråkkvartet nr 1 *Kreutzer*sonaten

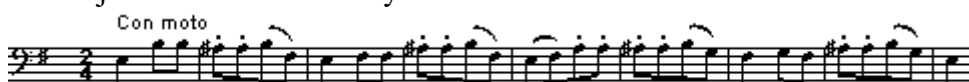
1. *Adagio. Con moto*
 2. *Con moto*
 3. *Con moto – Vivace – Andante – Tempo I*
 4. *Con moto*
- 1923

Kvartetten är inspirerad av Tolstojs novell *Kreutzer*sonaten. Denna har i sin tur fått sin titel efter Beethovens violinsonat med samma namn. Novellen handlar om en man, som av svartsjuka mördar sin pianospelande maka. Hon har nämligen enligt maken varit otrogen med den violinist, som hon spelat *Kreutzer*sonaten tillsammans med. Maken skyller delvis sitt fasansfulla dåd på sonaten, som, menar han, varit den utlösande faktorn till hustruns snedsprång p.g.a. musikens ohöljt sexuella laddning. Janáček hade sedan länge fascinerats av novellen och redan 1908/9 skrivit två versioner av en aldrig fullbordad pianotrio på detta tema. Han bygger delvis kvartetten på detta äldre material. I motsats till Tolstoj gör Janáček hustrun till huvudperson och hjältinginna i sitt oerhört emotionellt förtätade verk. Det är hon som följt kärlekens väg och därmed är hon värd all respekt. Någon har kallat kvartetten en dramatisk opera utan ord. Kortfattat kan sats 1 sägas beskriva hustrun, sats 2 älskaren samt paret kärlek, sats 3 mannens anklagelser och kvinnans insikt om sitt öde och sats 4 mannens insikt om sitt brott.

Första satsen börjar omedelbart med ett klagande och ödesmättat motiv i violin 1 och viola. Det är det inledande kvartintervallet, som karakteriserar det 2-taktiga motivet.

Det följs omedelbart av ett mycket annorlunda tema i cellon:

Dessa två kontrasterande tontankar upprepas några gånger.

Ett tredje tema domineras av trioler:

Det övergår i ett snabbt flimrande, bågformigt tonmönster. Takten i notexemplet nedan spelas fem gånger:

I mitten av satsen hörs åter trioltemat (nr 3 ovan) varefter alla 4 inslagen på nytt återkommer.

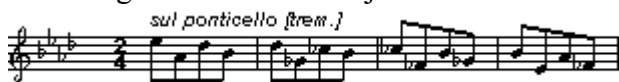
Andra satsen, *Con moto*, inleds nästan skämtsamt med ett tema, som troligen ska symbolisera "förföraren". Det inleds i violan efter en takts inledning i violin 1.

Genom att tonen i takt 4 ibland sänks ett halvt steg under den förväntade, skapas en skärande dissonans. Den får lyssnaren att ana, att allt antagligen inte kommer att sluta i munterhet:

Ett kusligt tremolomotiv följer. Även det inleds i violan

Efter en påminnelse om den dissonanta versionen av inledningstemat följer så satsens dominerande tonföljd, ett femtonsmotiv, som upprepas två gånger. Det är lätt att uppfatta, även om intervallen mellan tonerna varierar. Här följer några av varianterna, som omväxlande låter trånande, pockande, ljuvt, passionerat och olycksbådande.

Det är säkert ingen tillfällighet att varianten i sista notexemplet har kvartintervall mellan de två första tonerna. Detta intervall, som vi träffade på redan i första satsens inledningsmotiv, är något av ett motto för hela verket. Med detta tonmaterial för Janáček satsen mot en orgiastisk klimax, för att slutligen låta den klinga av i ett pianissimoackord. Och nog gör väl denna musik bättre skäl för beskrivningen *ohöljt sexuell* (se inledningen ovan) än Beethovensonaten?

Ett vemodigt klagande tema inleder den tredje satsen, *Con moto*. Det spelas av violin och cello i kanon.

Detta tema har stora likheter med sidotemat i Beethovens Kreutzer-sonat:

och är säkert en medveten alludering på föregångarens verk.

Kanontemat avbryts ständigt och efter hand allt oftare av ett otåligt gnisslande (ponticello) i mellanstämmorna.

Satsen är tredelad och i nästa avsnitt följer ett hetsigt *Vivo*, som börjar med ett tersmotiv:

Sista avsnittet har beteckningen *Andante* men har ungefär samma tempo som första delen. Det inleds med ett tema bestående av jämna åttodelar.

Satsen avslutas med en kort påminnelse om inledningstemat.

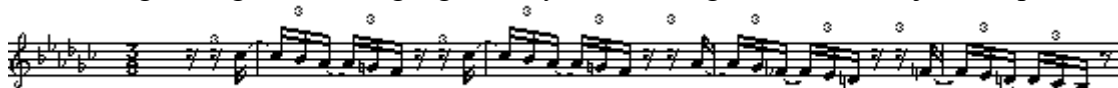
Sista satsen har, liksom föregående, beteckningen *Con moto*. Den domineras av motivet från första satsens inledning. Det är också detta motiv som inleder sista satsen. Snart hörs emellertid följande melodi, som enligt partituret ska spelas *som i tårar*.

Nästa tema spelas av sordinerad viola:

Ett märkligt inslag, som flera gånger avbryter inledningssmotivet, är följande inpass:

Satsen utgör en kongenial avslutning på en våldsam och ångestladdad kvartett.

Stråkkvartett nr 2 *Intima brev*

1. *Andante – Con moto – Allegro*

2. *Adagio – Vivace – Andante – Presto – Allegro – Vivo – Adagio*

3. *Moderato – Adagio – Allegro* 4. *Allegro – Andante – Con moto – Adagio – Tempo I*
1928

Som 63-åring, kort efter framgången med *Jenufa* 1916, blev Janáček lidelsefullt förlamad i den 38 år yngre Kamila Stösslova. Trots att hon antagligen var ganska ointresserad av både Janáček och hans musik blev hon hans musa under de 11 år som återstod av hans liv, d.v.s. under de år då nästan alla hans mest betydande verk kom till. Det är alltså ingen tvekan om vem som är mottagare av dessa "intima brev". Brevväxling hade pågått sedan paret lärt känna varandra men kvartetten skrevs under endast några veckor i februari 1928. Den fick sitt uruppförande den 11 september två veckor efter tonsättarens plötsliga död i lunginflammation. Om tredje satsen skriver tonsättaren:

I dag lyckades jag framgångsrikt avsluta episoden (sats 3) som rubbar Jorden... Nu måste den sista bli lika framgångsrik. Detta kommer att skaka om i ditt välbefinnande.

Det är stora ord men välfunna; ett mera passionerat verk får man leta efter. Omskakad blir man redan i de två första satserna. I den inledande satsen är det framför allt två teman som dominerar och dessa presenteras redan under de första 14 takterna. Det första är en kraftfull paroll spelad i violinerna och med dubbelgrepp på sextintervallsavstånd i violin 1:

Det andra temat är ett omedelbart svar på det första, och spelas på stallet i violan och mycket svagt. Det lär vara hämtat från zigenarsången i tonsättarens sångcykel *En försvunnens dagbok*.

Andra teman förekommer men det är dessa två som i olika varianter sätter sin prägel på hela satsen.

Nästa sats, *Adagio*, är närmast monotematisk. Ett tema upprepas ideligen:

Men det är inte fråga om något tidigt minimalistiskt experiment. Temat ändrar ständigt skepnad och karaktär. I slutet av adagiot hörs första satsens huvudtema med sina sextintervall innan satsens eget tema klingar ut.

Den tredje satsen, *Moderato*, som Janacek själv var så nöjd med, anses också allmänt som verkets emotionella centrum. Den inleds med ett punkterat tema, som likt en vaggång gungar fram och åter.

Detta tema dominerar satsens första del. Den andra, längre delen byggs upp kring ett tema, som genomgår många uttrycksfulla variationer och utgör satsens kulmination.

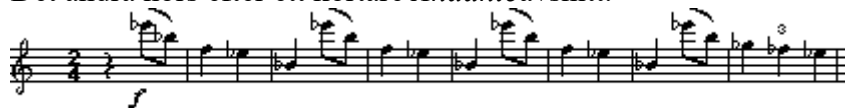

Häftiga accenter, som då och då avbryter temat, bidrar till dramatiken. I slutet återkommer det gungande inledningstemat, innan en kort återgång till tema 2 och några häftiga och gnisslande utbrott sätter punkt.

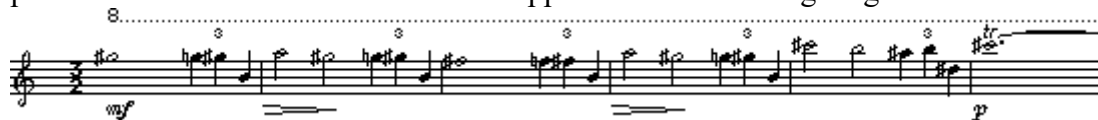
I sista satsen, *Allegro*, är det framför allt tre teman, som gör sig gällande. Det första, som inleder satsen, har folktonskaraktär:

Det andra hörs efter ett kortare *Andante*avsnitt.

Den sista taktens triolrytm manifesteras i det följande Allegrot och blir även en viktig del i det betydelsefulla tredje temat. Detta antyds först i form av brutna pizzicatoackord innan det smäktande släpps lös i violinens höga register:

Liksom i föregående sats avbryts denna svärmiska melodi av våldsamma utbrott, denna gång ponticello (på stallet).

Satsen avslutas med att detta tredje tema förenar sig med det inledande folkdanstemat. Ett gastkramande mästerverk är till ända.